

ГРИГОРІЙ ПАВЛУЦЬКИЙ ЯКО ПЕРШИЙ УКРАЇНСЬКИЙ МИСТЕЦТВОЗНАВЕЦЬ, АБО ЗАМКНЕНИЙ У ЧАСІ ПРОСТОРОВИЙ ОБРІЙ АРХІТЕКТУРОЗНАВСТВА

*поверніть мені часи,
коли я жив тим, що пишу.
поверніть мені часи,
коли ніщо не було очевидним.*

Іван КУЛІНСЬКИЙ

I

У науці поряд з невичерпними темами, котрі щоразу привертають увагу молодих дослідників, існують теми вичерпні. Здебільшого це стосується, звісно, точних дисциплін, але й у гуманітаристиці таке явище не рідкість. Особливо, коли тема торкається матеріального об'єкта більше, ніж ментального, тобто коли йдеться не про фундаментальне, а про прикладне, про матерію, а не про дух. Відтак, такі теми, тримаючи увагу впродовж відносно довгого часу, починають обертатися у наукових працях вхолосту: повторюватися з іншою інтонацією, змінювати вуличний фасад на дворовий, але щоразу потроху і невпинно свідчать: досить, давайте переходити до інших вправ на свіжому повітрі. Втім, як трамплін для молодого науковця, хоча б у реферативному сенсі, вони, безперечно, є повчальними.

Як не дивно, така констатація нині стосується досліджень історії української дерев'яної монументальної — тобто сакральної — архітектурної форми. За всіма ознаками ця тема є фундаментальною, але з огляду на методи і методику її студювання опинилася суто прагматичною, прикладною, і через те рано чи пізно мала бути закрыта як поле для наукової дискусії. Здається, такий час настав.

Лишаючись, як прийнято казати, «невичерпним джерелом творчого натхнення», у науковому сенсі українська дерев'яна церковна архітектура нарешті здобула той належний обсяг дослідної реєстрації, типологізації, морфо-

логічної й синтаксичної осмисленості, ілюстрованого карбування у друкованих працях (ґрунтовних і не дуже) — навіть цілком зникнувши з лиця землі по-справжньому, — за яким має починатися належний момент «роки аналізу заради дня синтезу», тобто має здійснитися геґелівський перехід кількості в якість.

Нюма-Дені Фюстель де Куланж, автор апофегми про «день синтезу», принадної й у мистецтвознавстві, мав на увазі не «синдром кінцевої зупинки», психологічно притаманний дослідникам матеріальної історії («факти, факти, нічого, крім фактів»), а те саме, — властиве досліджуваному. І ось, за більш ніж століття студювання пам'яток української дерев'яної архітектури, маємо зробити висновок: не стільки завдяки збереженим пам'яткам, скільки завдяки дослідженням про них, ми знаємо, який вигляд мала матеріальна історія нашої провінційної минувшини (дерев'яна церква у місті — рідкість).

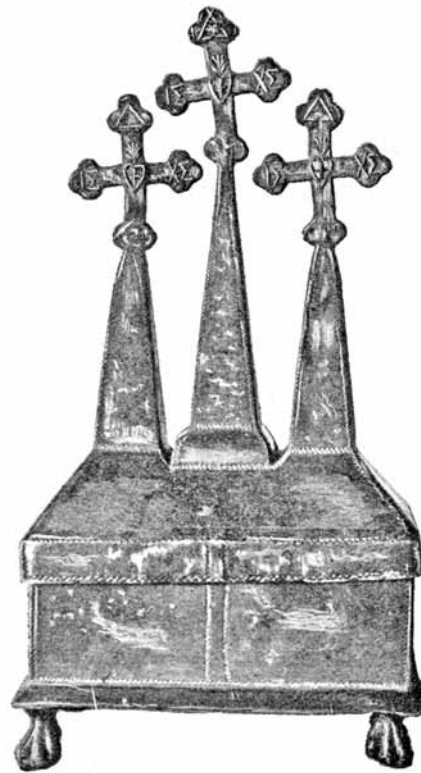
Володимир Євгенович Ясієвич, мій навчитель, казав, погладжуючи тканинні палітурки крейдованих книжок Григорія Логвина («По Україні: Стародавні мистецькі пам'ятки», 1968) та Стефана Таранушенка («Монументальна дерев'яна архітектура Лівобережної України», 1976), що ці хороші науковці досліджують те, що зникає, споглядаючи «исчезающие виды животных», і їхні книжки — продовжував, гортаючи, — про те, чого вже немає, а незабаром і зовсім не буде. Розмова відбувалася наприкінці 1980-х, ще за СРСР. Учений мав рацію: скіль-

СТАРОВИННЕ ДЕРЕВ'ЯНЕ ЦЕРКОВНЕ БУДІВНИЦТВО В ПІВДЕННО-ЗАХІДНОМУ КРАЇ¹⁾

Українська дерев'яна церковна архітектура лише зовсім недавно привернула до себе належну увагу вчених. Раніше дослідники займалися здебільшого вивченням мурованих зразків давньоруського будівництва. Останнім часом їхню увагу привернула дерев'яна архітектура Північної Росії та Облaсті Війська Донського²⁾. Натомість архітектурний стиль Півдня залишався майже невідомим і недослідженим.

Тим часом пам'ятки української архітектури вже давно потребують належного видання й точного, систематичного та наукового опису. Ці пам'ятки від року в рік гинуть дедалі більше, невідомі багатьом і мало шановані самим населенням, що байдуже проходить повз них, допомагаючи часові руйнувати їхні дорогоцінні залишки. Нехтування старими пам'ятками, яке призводить до того, що їх знищують із легкою душею, спричиняє інше не менше зло: намагання обновляти, переробляти, змінювати, прикрашати пам'ятки рідної старовини, схоже на манію стирати, перемальовувати, покривати заново лаком старі картини. Багато чого вже зруйновано, перебудовано. Стара архітектура перебуває в агонії.

Вивчення української церковної архітектури дуже важливе, тому що вона є плодом народної художньої творчості, безпосереднім виявом народного смаку. Як відомо, культурний вплив

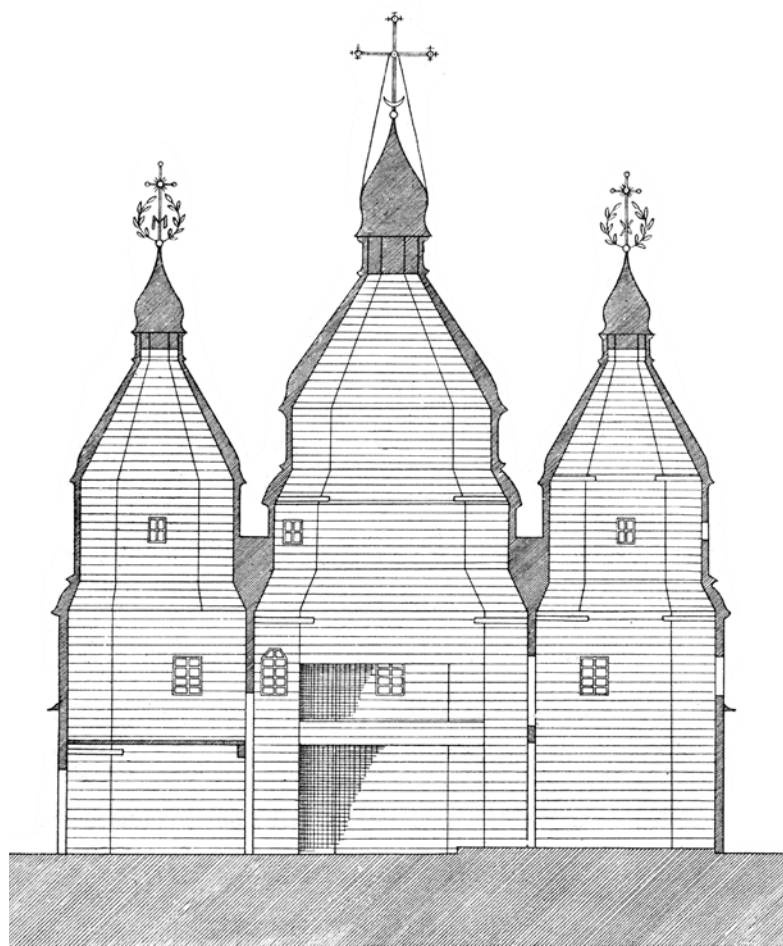

Іл. 1. Олов'яна дарозхранильниця XVIII ст.
(Чигиринський пов.)

Візантії приніс до нас мистецтво, що виникло поза межами Росії. Від Святого Володимира до Петра Великого Давня Русь виявляє прагнення залишатися вірною тій мурованій архітектурі, що разом із християнством і церковними обрядами та звичаями була перенесена з Візантії на нашу батьківщину. Національній творчості візантійський вплив залишив простір тільки в тій ділянці, що була залежна від місцевих умов, а саме від наявних будівельних матеріалів, тобто в дерев'яному будівництві. Безмежні лісові простори, що вкривали Давню Русь, позбавляли будь-якої потреби використовувати інший, зручніший для будування матеріал. Таким чи-

¹⁾ [Тут і далі під Південно-Західним краєм Г. Павлуцький має на увазі Київську, Подільську та Волинську губернії Російської імперії. — *О. С.*]

²⁾ Дерев'яні будівлі Півночі [Росії], досліджені й видані академіком архітектури *В. В. Сусловим* (Памятники древнего русского зодчества. Изд. Императорской Академии Художеств. С.-Петербург, 1895 р.; Очерки по истории древнерусского зодчества. С.-Петербург, 1889 р.), дають уявлення про давньоруський церковний стиль XVII ст. в Архангельській, Вологодській та інших північних губерніях.

Іл. 28. Розріз Успенської церкви в мч Яришеві Могилівського пов.

за ними не можна судити про те, яка церква була тоді в мч Яришеві, — є лише вказівки про те, що церква «Успенська дерев'яна, крита гонтами». Дехто вважає¹⁾, що ця будівля зведена набагато раніше 1768 р., а дата, зазначена в описі 1829 р., стосується зовнішнього або внутрішнього оновлення церкви.

Ця стара будівля є характерним зразком церкви з п'ятьма банями південноруського типу, який тепер поступово зникає. Цей храм, як і багато інших храмів Подільської губ., побудований з дуба. За планом (іл. 27) він має вигляд рівнобічного хреста, причому центральний зруб восьмикутний, а кінці хреста мають форму граней. Довжина й ширина будівлі — приблизно 23 арш.; ширина притвору, вівтаря й бічних частин — 6½ арш. Чотирикутні арки служать для вільного сполучення однієї части-

ни храму з іншою; роль вівтаря виконує північний зруб; солея підноситься на одну сходинку. Усі п'ять бань храму підносяться у вигляді веж, що являють собою нашарування кількох восьмикутників, які поступово зменшуються догори; середня вежа значно переважає інші висотою і шириною (див. розріз церкви по лінії південь-північ на іл. 28). Висота бічних бань усередині будівлі — 19 арш., висота середньої бані — 22 арш. Усередині, біля основи бань, церква стягнута дерев'яними в'язями (ригелями) у вигляді поперечин, закладених, здається, у 1849 р., коли її реставрували. Південна баня закрита хорами, зробленими на всю довжину й ширину цього бічного вівтаря, унаслідок чого весь простір закритий на висоті 4 арш. стелею, що служить підлогою для хорів. Ці хори, здається, є пізнішою прибудовою. Зовні кожна з бічних бань являє собою три яруси, з яких два — власне стіни храму, розділені вздовж бу-

¹⁾ «Подолія», вид. Батюшкова, с. 78 додатків.

1. Церква в мч Яришеві Могилівського пов.

2. Собор у Медведівському монастирі
Чигиринського пов.

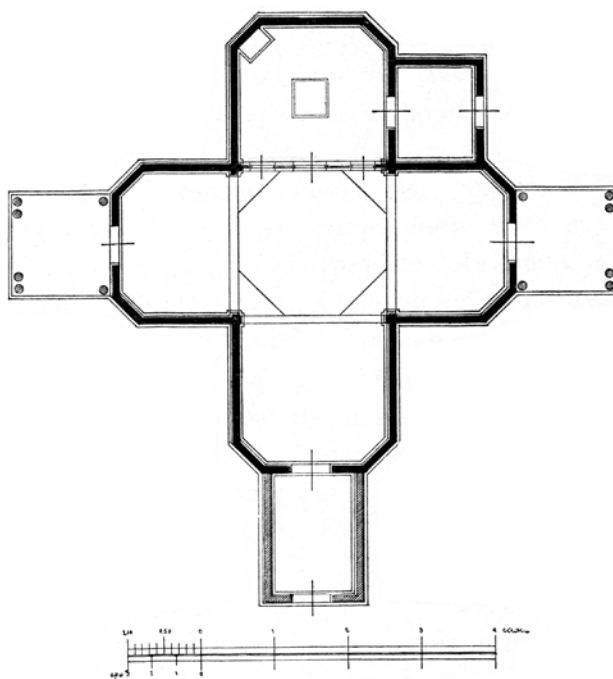

3. Іконостас церкви в мч Яришеві Могилівського пов.

ЦЕРКВА РІЗДВА ПРЕСВ. БОГОРОДИЦІ В МІСТЕЧКУ ХОДОРОВІ КАНІВСЬКОГО ПОВІТУ

Ходорів — містечко Київської губ. Канівського пов. на Дніпрі. Перша згадка про нього належить до 1536 р., коли Сигізмунд I віддав с. Ходорів із прилеглою до нього землею Русинівщиною зем'янину Гридку Олексієвичу замість узятого в нього с. Новоселиці у Вінницькому пов.¹⁾ У 1552 р. село було зовсім не заселене, воно належало зем'янину Онковичу, прилягало до Канівського замку, на його землях були боброві гони²⁾. У 1594 р. уже існувало село, що належало Андрієві Халецькому³⁾. На початку XVII ст. селом володів Йосип Халецький, який скаржився в 1616 р. на те, що міщани канівські й богуславські віддавна заволоділи багатьма його землями (імовірно, колишньою Русинівщиною) і заснували на них 10 сіл⁴⁾. На початку XVIII ст. Ходорів належав Федорові Тишкевичу й потім його синові Антонію, від якого близько 1740 р. перейшов у володіння київського судді Щеневського⁵⁾; син останнього, генерал польської служби Франциск Ксаверій Щеневський продав село в 1800 р. Петру Головинському; у другій половині XIX ст. воно належало Янковським.

Православна церква в ім'я Різдва Пресв. Богородиці в Ходорові (табл. II, 1) побудована з дубового дерева. Час побудови церкви — 1768 р. — вказаний у написі на церковних дверях. Дані про попередню Богородичну церкву, збудовану ще 1717 р., є у візитаційних актах 1740 і 1747 рр.⁶⁾; вона стояла трохи нижче, ближче до річки; тепер це місце підмите водами Дніпра. План нині існуючої церкви — у вигляді хреста (іл. 31), причому центральний зруб квадратний, а кінці хреста мають сторони гра-

Іл. 31. План церкви в мч Ходорові
Канівського пов.

ней; храм — з п'ятьма банями. Центральний квадратний зруб переходить у горішньому поверсі будівлі в зруб восьмикутної форми, який закінчується шатром із перехватом та банькою (іл. 32). Усередині церква в середній частині підноситься до горішнього восьмигранного зрубика, а у вітарі й у трьох бокових вітарах до шатрової покрівлі. Церква має хори, прироблені до арки, що веде із західного бокового вітаря в центральну частину. Будівля храму розширена прибудовою паперті із західного боку й двох бічних ганочків — північного й південного.

Дзвіниця, звичайного українського типу, дерев'яна, збудована в той самий час, що й церква, стоїть окремо від храму, і через неї колись був зроблений прохід на церковний цвинтар і в церкву (див. іл. 16).

Зовнішній вигляд церкви й дзвіниці не змінювалися, тільки раніше вони були покриті гонтом, а тепер залізом.

¹⁾ Архив Сангушков, т. IV, с. 42.

²⁾ Архив Ю.-З. Р., ч. VII, т. I, с. 98.

³⁾ Tagebuch des Erich Lassota, с. 206.

⁴⁾ Архив Ю.-З. Р., ч. VII, т. I, с. 311; ч. III, т. III, с. 212.

⁵⁾ Архив Ю.-З. Р., ч. III, т. III, с. 212 і ч. VI, т. II, с. 67.

⁶⁾ *Похилевич*. Сказания о населенных местностях Киевской губ., с. 587.

Бароко
України

*Іллінська церква
в Суботові
Чигиринського пов.
Збудована Богданом
Хмельницьким
у 1653 р.
(Світлина
Г. Г. Павлуцького)*

цього слугував напис на одному із дзвонів, де було вказано 1476 рік. Однак свідчення архітектурних форм і стилю спростовують припущення про те, що збережений храм належить до XV ст. Хрещатий план із заокругленнями, форма високого середнього даху в два схили з уступчастими фронтонами, вежі — східна, північна й південна, з високими гостроверхими покрівлями, оздоблення кутів центральної частини, круглі вікна й, нарешті, спосіб кладки стін церкви, тотожний способу кладки стін Сутковецького замку, побудованого в 1623 р., — усе це змушує припускати, що Покровська церква в Сутківцях побудована аж ніяк не раніше кінця XVI або початку XVII ст. й була, очевидно, найдавнішою серед мурованих церков українського бароко¹⁾.

Перша половина XVII ст. в Україні була надзвичайно діяльна щодо реставрації й оздо-

¹⁾Водночас вважаємо незайвим зазначити, що точнісінько такі уступчасті фронтони й круглі вежі з високими гостроверхими дахами існували на початку XVII ст. в архітектурі Києво-Печерської лаври. Уявлення про лаврські будівлі в першій половині XVII ст. можна скласти за малюнками на вихідних аркушах деяких книг, виданих тоді Києво-Печерською друкарнею. Такі малюнки є на вихідному аркуші «Учительського Евангелія» 1623 р., у книзі «Главизны поучительныя» *Асаніта Диякона* 1628 р. і на плані Києво-Печерської лаври, доданому до книги *Календарь фойського «Тератургима»*, вид. 1638 р. «Киевская Старина», 1886 р., червень, с. 302.

блення старих храмів. Жодна зі старовинних церков Києва не залишилася без поправлень або прибудов, більш-менш значних, причому ці поправлення надавали старовинним будівлям вигляду зовсім не того, що його вони повинні були мати, судячи зі своєї первісної архітектури, а того, що його довелося застосувати згідно зі смаками часу.

Із церков, побудованих у Києві за великокнязівських часів, храм Успіння Богородиці був розорений у XV ст., очевидно, Менглі-Гіреєм (1482 р.) і тривалий час лежав у руїнах. На початку XVII ст., коли уніати заволоділи Софійським собором, київські міщани вирішили відновити старовинний Успенський храм і перетворити його на соборну церкву, що й було зроблено на кошти міста під керівництвом італійського архітектора Себастьяно Брачі, який жив тоді в Києві. Літописець із цього приводу говорить так: «Року 1613, месяца апреля 15 дня... за привиліємъ наяснѣйшого господара нашего, великого короля Жикгимонта, а за благословениемъ патриархи Тимофея, почали съ фундаменту поправлять церковь Пресвѣтой Пречистое Успѣнія соборную, стоячую въ рынку мѣсте Киевскомъ, внутри ѣ зъ надворя, бо ошарпалася была велми и розвалилася: верху всего не было. Старый муръ по вышние окна збивши, весь верхъ на ново змуровали; самую баню и тые четыре бани около неи знову робили; бо прежде тыхъ малыхъ бань не было, толко было дощками покрыто. А поправляль

АРХІТЕКТУРНІ ПАМ'ЯТКИ, ДОСЛІДЖЕНІ ГРИГОРІЄМ ПАВЛУЦЬКИМ: ЗБЕРЕЖЕНІ Й ЗНИЩЕНІ

Проаналізувавши ті архітектурні пам'ятки, які досліджені, описані, зафіксовані чи бодай згадані в обох відтворених тут наукових працях Г. Павлуцького, доходимо промовистих висновків. Йдеться про пам'ятки загальною кількістю 100 споруд та комплексів. Під комплексом ми в цьому випадку розуміємо, приміром, парафіяльну церкву з дзвіницею, але аж ніяк не монастирський комплекс, який може складатися з десятків споруд. Із цих 100 пам'яток тільки 37 збереглися, а 63 — втрачені. Всі, збережені дотепер, мають статус пам'яток архітектури національного значення, а деякі навіть унесені до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО. Оцінивши на підставі описів і фотофіксації Г. Павлуцького та його колег втрачену спадщину, можемо з певністю стверджувати: ті 63 об'єкти, всі без жодного винятку, сьогодні мали б статус пам'яток архітектури національного значення, якби збереглися дотепер.

Таким чином, з відібраних на зламі ХІХ–ХХ ст. найкомпетентнішим тодішнім експертом — професором Київського університету Г. Павлуцьким — 100 найвизначніших архітектурних пам'яток, що характеризували країну (без півдні України) і її культурний потенціал, майже $\frac{2}{3}$, тобто 63% виявилися знищеними протягом короткого історичного періоду 1-ї пол. ХХ ст., тобто під час російсько-більшовицької окупації України. Ми не знаємо жодної іншої країни, жодної іншої національної культури, яка б зазнала таких нищівних втрат за такий короткий час. Така дієвість і влучність руйнувань є свідченням реалізації в ХХ ст. осмисленої політики, спрямованої на денационалізацію населення України, причому не лише етнічно українського: системність нищення юдейської культурної спадщини німецьким окупаційним режимом була органічною складовою нацистської політики «остаточного розв'язання» єврейського питання. Те ж саме слід розуміти й щодо більшовицької політики на теренах України: хронологічний збіг початку

Голодомору з початком масового нищення архітектурних пам'яток не був випадковим.

Нижче подаємо повний анований перелік архітектурних пам'яток, досліджених Г. Павлуцьким, як збережених, так і знищених. В анотаціях наводиться стисла інформація про їхню історію, реставрації, теперішні використання й статус (для збережених), а також про дату й обставини знищення (якщо їх вдалося з'ясувати). На жаль, у Г. Павлуцького, особливо в його розділах «Истории русского искусства», зазначені й такі пам'ятки, про які ми сьогодні знаємо тільки те, що вони існували на зламі ХІХ–ХХ ст., а з середини ХХ ст. їх уже не було.

Окрему групу становлять архітектурні пам'ятки, які в добу більшовизму були знищені, а за незалежної України — відтворені. Ще кілька пам'яток планувалося відтворити, але ці наміри не вдалося реалізувати з різних причин. Ці обставини означені у відповідних інформаційних довідках. При цьому варто наголосити, що кожна пам'ятка є унікальною і неповторною, належачи своїй історичній добі. Втрати автентичних старовинних споруд є незворотними. Навіть тоді, коли можна відтворити архітектурну форму будівлі, її матеріально-технічну структуру відтворити неможливо. Втрачаючи об'єкт архітектурної спадщини, ми втрачаємо його не тільки як мистецьки досконалу архітектурну форму, а й передусім як історичне джерело. Тому відтворити втрачену пам'ятку архітектурної спадщини в принципі неможливо.

Але на зламі ХХ–ХХІ ст. українські можновладці захопилися так званім відтворенням утрачених пам'яток — реальних, а іноді — й уявних. Через таке захоплення пройшла більшість посткомуністичних країн під гаслом «повернення історичної справедливості». Відтак це явище можемо вважати закономірним. Проте воно має і небезпечний аспект: захопившись псевдоісторичними підробками, можемо не тільки забути про потреби реставрації ре-

За більшовицького режиму собор і монастир закрили, соборний бароковий іконостас спалили в 1936 р. Собор дуже постраждав від пожежі 1967 р., влаштованої радянськими органами з метою знищити літературу так званого спецфонду та стародруки з ЦНБ АН УРСР, які там зберігалися. Реставрація проведена за проектом архіт. Р. Бикової, після чого в соборі влаштували сховище Інституту археології АН УРСР. У 1998 р. пам'ятка архітектури національного значення стала діючим храмом чоловічого монастиря Української Православної Церкви Київського Патріархату.

*13. Київ. Києво-Печерська лавра.
Всіхсвятська надбрамна церква*

Мурована, хрещата, п'ятибанна, двоярусна церква Всіх Святих на Економічній брамі збудована в 1696–1698 рр. у монастирському мурі одночасно з ним. У 1718 р. під час пожежі згоріли всі її дерев'яні конструкції, після чого її відбудували протягом 1718–1727 рр. У XVIII ст. з південного боку над входом на сходи, що ведуть на 2-й ярус, прибудована аркада. У 1904 р. зроблено капітальний ремонт з позолотою бань, а в 1906 р. розписано інтер'єр учнями Лаврської іконописної школи під керівництвом художника І. Їжакевича. Іконостас різьблений з липи, триярусний, позолочений, в стилістиці раннього бароко. У 1958–1959 рр. реставрована із заміною дерев'яних конструктивних елементів, бані покриті міддю та позолочені, відновлений декор фасадів. У 1968–1973 рр. під керівництвом І. Дорофійенко досліджено та реставровано стінопис в інтер'єрі, внаслідок чого виявлено фрагментарно збережений первісний орнаментальний розпис кін. XVII ст. Нині пам'ятка архітектури національного значення належить до Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника і в його складі є пам'яткою всесвітньої спадщини ЮНЕСКО.

*14. Київ. Києво-Печерська лавра.
Корпуси келій*

Келії соборних старців (корпус № 3) збудовано в 1720–1721 рр. на місці дерев'яних, що згоріли під час пожежі 1718 р. Дах первісно мав гонтове покриття. Під час капітального ремонту в 1783 р. гонт замінили на залізо. Інший корпус келій соборних старців (корпус № 4) датується XVI–XVIII ст. Він зведений

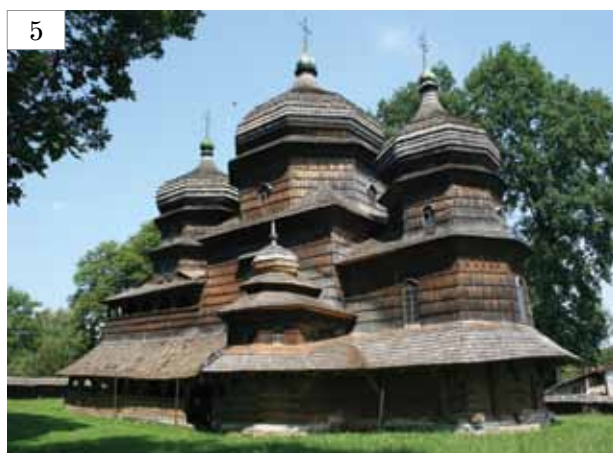
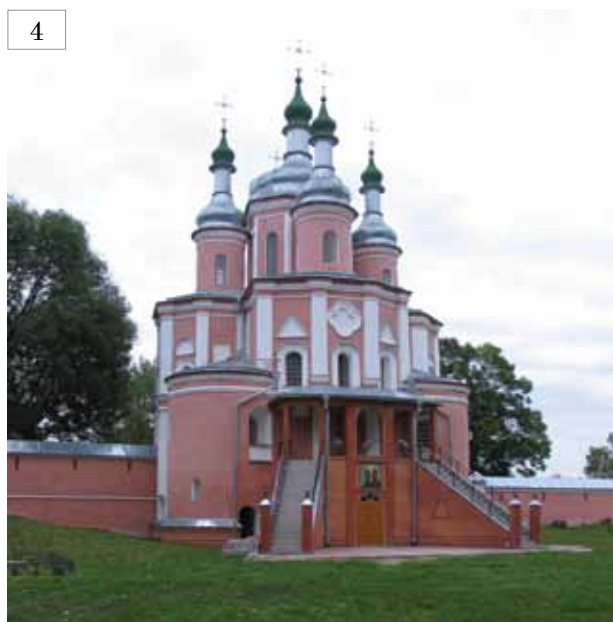
з використанням окремих ділянок стін XVI ст. У ході капітального ремонту в останній чверті XVIII ст. дах був покритий залізом замість гонту, фронтон, що виходить на Економічну вулицю, прикрашений ліпним орнаментом, в картуші якого виліплена дата капітального ремонту «1777 рік». Під час 2-ї світової війни корпуси зазнали шкоди від пожежі, збереглися лише муровані капітальні стіни. В 1947, 1951, 1953–1963 рр. обидва корпуси відреставровані за проектами архіт. Л. Граужис. Це пам'ятки архітектури національного значення і входять до складу пам'ятки всесвітньої спадщини ЮНЕСКО. В них зараз містяться музейні експозиції Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника.

*15. Київ. Києво-Печерська лавра.
Церква Різдва Богородиці
на Дальніх печерах*

Мурована церква збудована в 1696 р. на місці попередньої дерев'яної коштом білоцерківського полковника К. Мокієвського. Первісно вона була тридільною, триверхою. У 1767 р. до всіх чотирьох кутів храму прибудовані чотири одноверхі каплиці як розвиток типу тридільного трибанного мурованого храму. Ці верхи разом із трьома банями основного об'єму утворюють мальовничу семибанну композицію, об'єднану арковою галереєю першого ярусу. Під час 2-ї світової війни пам'ятка була пошкоджена, а в 1966–1970 рр., за проектом архіт. І. Макушенка, повністю відреставрована з розкриттям цінних елементів (портал головного фасаду, бічні двері в прибудовах). Живопис повністю переписаний сучасними майстрами. Тепер церква є пам'яткою архітектури національного значення, храмом духовної академії і семінарії Української Православної Церкви. Вона входить до складу Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника та пам'ятки всесвітньої спадщини ЮНЕСКО.

*16. Київ. Михайлівський
Золотоверхий монастир.
Трапезна церква св. Іоана Богослова*

Мурована трапезна з церквою Іоана Богослова споруджена в 1713 р. замість занепакої дерев'яної попередниці, що існувала з 1613 р. У 1781 р. гонтове покриття даху замінили металевим. У 1827 р. споруду капітально відремонтовано — повністю замінені конструкції

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

А

Август II — 63
Август III — 63
Айналов Д. — 16
Аксамитов Д. — 165
Алепський П. — 37–38, 75, 106, 119, 121, 139–140
Андрій, ап. — 150
Анжеберг — 114
Анна, св. — 98
Антокольський М. М. — 12
Антонов С. — 175
Антонович В. Б. — 28, 74, 122
Антонович Д. В. — 10
Арсеній Могиланський, митрополит — 55, 98
Асєєв Ю. С. — 20, 185–186, 190
Афанасєєв В. А. — 9

Б

Багалій Д. І. — 12, 22
Бажан М. П. — 18
Бакстон Д. (Buxton D.) — 23–24
Балабан В. — 57
Балабан О. — 57, 62
Балановський І. — 116
Бантиш-Каменський Д. М. — 109, 142
Батий, хан — 21, 184, 186
Батюшков П. М. — 39, 50, 52
Безсонов С. В. — 20
Білозерський В. М. — 108
Беневський, каштелян — 97
Бергман, брацлавський губернатор — 83
Берзон М. (Bersohn M.) — 132, 134
Берлінський М. — 143, 184
Берніні (Бернини) Л. — 22
Бернштейн-Вішніцер Р. — 192
Бикова Р. — 166
Биковський Ян — 165
Биковські — 164–165
Битов А. — 17
Білінський Ю. — 186
Біляшівський М. Ф. (Беяшевский Н. Ф.) — 17, 27–28, 155
Блендовський А. — 63
Бобринский А. — 41, 111–112, 114, 122
Богоматір (Богородиця, Божа Матір) — 38, 41–42, 49, 54–56, 58, 64, 67, 69, 73, 84, 86–87, 89, 94–95, 97–98, 121–122, 129, 138–139, 149, 166, 178, 181–185, 190–191, 193–196
Богородиця — див. Богоматір
Бог-Отець — 67
Богун І. — 81, 84

Богусевич В. — 186
Бодянський О. М. — 123, 142
Божа Матір — див. Богоматір
Бона, королева — 65
Борецький Й. — 139, 187
Борис, князь — 123
Борозна І. Л. — 131
Браманте Д. — 127
Браницький К. — 69, 82, 104
Брачі (Брачъ) С. — 138–139, 190
Бржозовський М. — 75
Бродський Й. — 11
Бруштин, священик — 94
Брюллов К. — 11, 16
Буланже Ж. — 15
Бутурлін (Бутурлин) В. В. — 147
Бушовська І. — 63
Бушовський О. — 63

В

Валевські — 98
Валкевич З. — 186
Варвара, великомучениця — 150
Варлаам (Ванатович) — 175
Варлаам Ясинський, митрополит — 78, 147, 149, 185–186, 189
Васильєв Ф. — 186
Ведель А. — 165
Вейсбах, Й. Б. фон — 82
Верещагін В. — 186
Вернадський В. І. — 16
Вечерський В. В. — 16, 61, 196
Виговський Д. — 180
Виговський І. — 76, 97, 180
Віолле Е. (Виолле Э.) — 19
Вишневецький М., князь — 162
Вишневецькі, князі — 142
Вілямовський — 88
Вітовт, князь — 57, 65, 79
Владислав, король — 68
Владислав II, король — 79
Владислав IV, король — 80, 106
Вовк (Волков) Ф. К. — 119
Войштейн — 84
Волков Ф. К. — див. Вовк Ф. К.
Володимир Великий — 8–9, 13–15, 22, 27, 29, 44, 150, 184
Володимир Мономах, князь — 74, 177, 190
Володимир Метиславич — 74
Володкевич Ф. — 87
Вороб'янінов І., літ. персонаж — 15
Ворона А. — 75
Воронич — 114

ПРЕДМЕТНО-ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК

А

- Австрія — 9
Адамівка, с. Чигиринського пов. Київської губ.
(нині с. Чигиринського р-ну Черкаської обл.)
— 130
Азов, м. Ростовської обл. (РФ) — 182
Аккерман, м. — див. Білгород-Дністровський, м.
Англія — 18, 44
Антверпен, м. (Бельгія):
• с-р Антверпенської Богоматері XIV–XVI ст.
— 37
«Апостол» XIII ст. — 43(21)
Архангельська губ. — 29
Афіни, м. (Греція) — 11, 15

Б

- Бар, м., райцентр Вінницької обл. — 68, 81
• Миколаївська ц. 1795 р. — 49
Баришівка, м. Полтавської губ. (нині мч, райцентр
Київської обл.):
• ц. Благовіщення Пресвятої Богородиці сер.
XVIII ст. — 151, (182)
Батіг, с. — див. Четвертинівка, с.
Батурин (див. також Осіч, с.) — 144, 151
Бельгія — 109
Березна, мч Менського р-ну Чернігівської обл.:
• ц. Вознесіння Господнього 1759–1761 рр. —
19, 127, 130, 131, (182)
Берестечко, м. Горохівського р-ну Волинської обл.
— 93
Берлін, м. (Німеччина) — 15
Біла Церква, м., райцентр Київської обл. — 84
Білашки, с. Уманського пов. Київської губ. (нині
с. Тальнівського р-ну Черкаської обл.):
• ц. св. Іоана Богослова 1763 р. — 32(5),
39(13), (182)
Білгород-Дністровський (Аккерман), м., райцентр
Одеської обл. — 49
Білгородка, с. Київського пов. Київської губ. —
див. Білгородка, с.
Біле море — 48
Білики, с. Кобеляцького пов. Полтавської губ.
(нині с. Кобеляцького р-ну Полтавської обл.):
• ц. Покрова Богородиці 1751 р. — 121, (182),
183

- Білогородка (Білгородка), с. Києво-Святошинсько-
го р-ну Київської обл.:
• ц. Воскресіння Христового XVIII ст. — 123,
(182–183), 183
Болячів, с. Радомишльського пов. Київської губ.
(нині с. Брусилівського р-ну Житомирської
обл.):
• ц. Різдва Христового 1794 р. — 34(7), (183)
Боргунд, с. (Норвегія) — 44
Бортники — див. Полонне, м.
Браїлів, мч Жмеринського р-ну Вінницької обл. —
83, 85
Брацлав, м. Немирівського р-ну Вінницької обл. —
80–81
Брацлавське воєводство — 80, 82–83, 85
Брацлавщина — 79
Брусилів, с. Радомишльського пов. Київської губ.
(нині мч, райцентр Житомирської обл.):
• ц. Воскресіння Христового 1711 р. — 35(8),
(183)
Буковина — 47

В

- Варшава (Warszawa), м. (Польща) — 53, 112, 132
Велике Князівство Литовське — 80
Великий Новгород, м., обл. центр Новгородської
обл. (РФ) — 48
Великі Сорочинці (Сорочинці), с. Миргородського
р-ну Полтавської обл. — 22
Великі Хутори, с. — див. Вінниця, м.
Венеція, м. (Італія):
• ц. св. Марка — 48
Вишгород, м., райцентр Київської обл. — 123
Вишнопіль, с. Уманського пов. Київської губ. (нині
с. Тальнівського р-ну Черкаської обл.):
• ц. св. Іоана Богослова 1778 р. — 38(11),
(183)
Відень (Wien), м. (Австрія) — 19
Візантія — 18, 29, 37, 41, 48, 184
Вільшана, мч Городищенського р-ну Черкаської
обл. — 114
Вінниця (Старі або Великі Хутори; Малі Хутори
або Педьки), м., обл. центр — 79–86, 133:
• Благовіщенська ц. — 84
• Вознесенський м-р (чоловічий) — 83–84
• Воскресенська ц. — 84